

ПЕРЕДУМОВИ ДУХОВНОЇ СВОБОДИ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ КИЇВСЬКОЇ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

У статті аналізується проблема свободи на прикладі філософської спадщини представників Київської братської школи.

Вступ

Сучасний етап становлення українського суспільства характеризується пошуком ефективних моделей політичного, економічного та соціального розвитку. Багато говориться про скерованість української політики на схід і захід, про американську, японську, китайську, російську моделі розвитку, які чи виводили ці країни з кризи, чи дали їм можливість у нібито небачено короткі терміни досягти світового успіху. Проте мало хто звертає увагу на те, що ефективність названих моделей була такою високою через їхнє якнайкраще співвідношення з духовним складом народу, відповідність між економічними й духовними запитами суспільства, у якому вони застосовувалися. В Україні ж питання духовності губляться за політичними чварами державної верхівки, що значно ускладнює формування правової держави, не сприяє економічній стабільності, не створює передумов для формування національно свідомої еліти суспільства. Саме тому вважаємо за необхідне звернутися до ціннісних основ української духовності, однією з яких завжди була свобода.

Аналіз досліджень і публікацій

Свобода індивіда, свобода нації, свобода держави, межі свободи й несвободи, нормативна структура свободи, масштаби і виміри свободи – усі ці питання хвилювали філософів Сходу та Заходу ще з античних часів. Сократ і Платон, Аристотель і Епікур, стоїки і неоплатоніки намагались з'ясувати, що таке свобода у зв'язку з поняттям долі, незалежності, можливістю долати біди людського існування та деспотизму. Середньовічна філософія (Фома Аквінський) трактувала свободу від гріха і прокляття церкви, розглядала її з точки зору людського права, права народів і божественного права. В епоху Ренесансу під свободою почали розуміти всебічний розвиток людської особистості. Від часів Просвітництва виникає поняття свободи, що виходить із природного права (Альтрузій, Гоббс, Гроцій, Локк, Руссо, Джефферсон, Пуфендорф). А німецька релігійна, класична та ідеалістична філософія (Екхарт, Лейбніц, Кант, Гете, Шиллер, Шопенгауер, Ніцше) розуміли свободу як відповідність сутності і її розвитку. Осмисленню свободи присвячені праці С.К'єркегора, Ж.-П.Сартра, А.Камю, М.Бердяєва, Н.Абаньяно.

В українській філософській думці людина, згідно з усталеною ще з княжої доби традицією, незважаючи на Божественну визначеність своєї долі, була наділена «самовладдям», мала свободу. Її спасіння залежало від її бажання вибирати між добром і злом, ставати на шлях добродетельності й морального самовдосконалення, виявляти стриманість до спокус та пристрастей. «Вона спроможна завдяки своєму розумові й активній діяльності розкрити земні таємниці, пізнати красу неба і закони руху небесних світил, творити літературу, мистецтво, закони суспільного життя» [1, с.82]. Українські мислителі ставили питання про релігійну свободу народу взагалі та свободу релігійного сповідання людини (Іларіон, Данило Заточник, Іван Вишенський, Христофор Філалет та ін.), про етнополітичну свободу (літописи Самовидця, Грабянки), свободу совісті (К.Сакович, Й.Борецький, І.Галятівський) та відповідальність людини перед суспільством (Іларіон, Феодосій Печерський, С.Оріховський, Я.Козельський, Г.Сковорода). Вперше в українській філософській думці визначення свободи як свободи вибору дав М.Козачинський. Ідеали й принципи свободи утверджували своїми працями представники Київської філософсько-правової школи: П.Д. Юркевич, Є.М. Трубецької, П.І. Новгородцев, Є.В. Спекторський, М.О. Бердяєв, П.Б. Вишеславцев, О.С. Яценко.

Сучасний доробок праць, що торкаються проблем свободи, становлять праці В.Бачиніна, М.Панова, О.Бандури, М.Костицького, М.Ібрагімова, С.Максимова, А.Козловського, М.Козюбри, С.Сливики, М.Гуренка, В.Горбала, О.Мироненко, Т.Андрусак, О.Скакун, С.Мороза. Вони розглядають це питання переважно з точки зору філософії права, аксіології права, філософсько-правового аналізу свободи як явища. Так, В.А.Бачинін розуміє під свободою можливість людини робити свідомий вибір і здійснювати на його основі ті чи інші вчинки й розглядає її як вітальну (здатність живої істоти переміщуватися у фізичному просторі), соціальну (воля до соціального самоствердження) та духовну (можливість культурної свідомості) [2, с.364-365].

Постановка завдання

Одним із періодів, коли проблеми духовної свободи вийшли на перший план, був кінець XVI- початок XVII ст. – час переосмислення розуміння людини та її земного призначення. В Україні йому сприяло виникнення братств (Львівського, Київського), що вносили світський струмінь у тогочасну духовну культуру. Братства відкривали й школи вищого типу, і початкові школи, й школи для бідних, де вони самі утримували вчителів, забезпечували літературою, давали завдання переписувати книги, щоб виховати грамотного громадянина, який зможе відстоювати свої права, пізнавати світ навколо себе і перетворювати його на кращий. Пізнання та самопізнання були для братчиків елементами духовної свободи, що дають можливість долучатися до світової культури, пізнавальних, художніх, моральних світових цінностей. Метою даної статті якраз і є розгляд проблем духовної свободи з точки зору представників Київської братської школи.

Основна частина

Моральні начала у спадщині Ісаї Копинського. Київську братську школу відкривав Ісаї Копинський –

автор «Алфавіту духовного», відомого також під назвою «Льстиця духовного по Бозь иноческого жительствова» – книги, присвяченої проблемі людини, піднесенню в ній вольового, морального, духовного і розумного начал. Усі блага світу, зазначає автор уже на початку твору, створені для людини, але ці блага нікчемні, гонитва за ними призводить до морального падіння. Всі речі у світі можна пізнати, та лише після цього можна пізнати свою суть, свої потреби. Пізнаючи себе, людини розкриває те, що вона і тілесна, і духовна, і зовнішня, і внутрішня, тоді ж перед нею постає дилема, чому віддати перевагу: добру чи злу, Богові чи «миру», «вічній радості» чи духовній смерті?

Автор радить обрати внутрішнє єство, бо тільки з ним можна стати свободним, а не закріпаченим, очиститися від рабства пристрастей і благ, що швидко зникають, відійти від світу зла і насолодитися своєю перемогою: «Будь переможцем, а не переможеним, – пише філософ, – керуй насолодами, а не вони тобою, якщо хочеш у вічному віці бути вільним» [3, с.21]. Отже, людина може стояти вище від усього існуючого і лише вона сама винна в усьому, що з нею трапляється. Треба постійно працювати, стверджує Копинський, не зупинятися, постійно вдосконалюватися, інакше відбудеться падіння: «Якщо не будеш примножувати даного тобі від Господа таланту, то применшувати й погубляти; якщо не будеш досягати успіхів на горі чеснот, то сходити вниз, якщо не будеш прикладати на кожен день вогню до вогню, старанності до завзяття..., то після цього відбудеться падіння твоє, плачу й ридання достойне» [4, с.74]. Так концепція самопізнання переростає в теорію «умного дьяланія», яка містить моральне вдосконалення, працю, яка стає потребою і радістю, обмеження законів тілесної природи, очищення і просвітлення розуму, самозаглиблення, єднання з Богом.

Але розвинути себе, осягнути світові пізнавальні цінності людина може, тільки вдосконалюючи свій розум. Розум є важелем, який повертає дії людини зі злого на добре, протистоїть впливу хибних ідеалів. Без розуму неможлива добродетель, він повинен оцінювати становище людини, осмислювати і зовнішні реалії, і внутрішній стан: «Не підкоряйся плотській похоті і бажанню, але вір в усіх речах розуму й поміркованості завжди дотримуйся... Нічого не можна зробити во благо, не маючи правого розуму. Якщо початок і корінь усякому гріху безумство є й безсловесне себе непізнання, так і початок всякому благу є правий розум і міркування... Усякому гріху передує завжди безумство, добродетелі ж і благодіяння – розум...» [4, с.72 – 73].

У зв'язку з такою теорією Копинський зачіпає цілу низку моральних проблем: добра, зла, гріха, добродетелі, людської гідності. Моральність же є передумовою духовної свободи: «Навчися перемагати благим злом, а не злим злом, – вогнем вогню не потушиш, а тільки водою, так і люті люття не переможеш, тільки лагідністю і довготерпінням» [4, с.74]. Автор застерігає від лінощів, пияцтва, заздрості як марного у цьому житті, марним вважає і багатство, пересичення плоті. Все це призводить до страждання, до відсутності миру й спокою в душі, створює у ній «постійний заколот», припиняє роботу серця, гасить його «світільник». Активна, напружена робота розуму – це шлях самовдосконалення. «День і ніч шукай Благодателя, та й не знайдеш Його, шукай Його в усьому світі, в усіх кінцях землі, шукай Його у славі, у багатстві, у красі плотській, у насолодах земних; шукай Його у всьому створеному, – але ніде Його не знайдеш. Бо Він у тобі мислиться... усередині тебе найбільша насолода, ти ж про неї навіть не підозрюєш» [4, с.73].

Громадсько-політичне звучання духовних проблем у творах Мелетія Смотрицького. Одним із ректорів Київської братської школи був Мелетій Смотрицький, у творах якого проблеми самопізнання, людяності набувають громадсько-патріотичного звучання. «Стійте не хитаючись при матері своїй і про її гідність і славу всілякими засобами старайтесь! Відкрийте ваші сердечні очі, пізнайте самих себе, пізнайте батька і матір своїх, зрозумійте, в чийм і яким домі народилися. Походженням вибраним, народом святим, божественним священством і винами бога найвищого були. Пізнайте себе, мовлю...»[цит. за: 5, с.30,], – пристрасно звертається він до співвітчизників у «Треносі» – книзі з «гарячим бажанням... розбурхати у широких народних верствах нездоланне почуття національно-релігійної свідомості і патріотизму» [5, с.14]. Сам за натурою пристрасний та емоційний, Смотрицький постійно хвилювався за земну людину, її освіту і самовдосконалення, вважаючи, що людина повинна займати активну життєву позицію, тоді житиме у світі правдиво й справедливо.

Завдання книги – вразити читача викриттям реального становища української церкви, збудити громадську думку, викликати симпатію і співчуття до православ'я, до матері-вітчизни, піддати нищівному осуду ренегатів, які допомагають шляхетській Польщі роздирати Україну на два ворожі табори, заковувати в кайдани й уярмлювати людей. Не високоморальні прагнення феодално-церковної верхівки, а влада й багатство, недбальство призвели до морально-політичного занепаду національних устоїв релігійного та світського життя, посилення масового ренегатства, байдужості, морального отупіння.

Для глибшого проникнення в душі співвітчизників Смотрицький використовує страдницький образ скривдженої матері, нещасної, покинутої на поталу власними дітьми. Як відомо, у багатовіковій духовній культурі України він завжди кликав синів, батьків, чоловіків на боротьбу за справедливість, за частя, за майбутнє. Православна церква-мати у «Треносі» голосить і волає до всіх народів, аби вони почули, що її сини й доньки пішли за мачухою, яка за них ніколи не вболівала, ніколи ними не хворіла. Страшними є її слова про те, що священники осліпли, пастирі оніміли, молодики здичавіли, доньки вдарилися в розпусту, а всі разом гострять сокири і прагнуть загубити материну душу. Мати (а в її особі автор) давно усвідомила, що без мудрого і сильного духом учителя її «дітям» не обійтися, вони перетворюються у «хлопів», відсталих провінціалів, які колись, може, й пожалкують про своє відступництво, та чи зможуть вже щось виправити? Якими пророчими є слова церкви-матері та як актуально вони звучать і в наші дні!

Мелетій Смотрицький був занепокоєний тим, що духовні пастирі піддаються відступництву, стають

«ненажерливими вовками», «голодними левами», що зовсім не дбають про паству, забувають, що їхнє основне завдання – творити добро (що в розумінні автора є перш за все вірністю своїм вірі, культурі, народу).

Звернемо увагу ще й на те, що Смотрицький, закликаючи до творіння добра, стверджував, що Бог простить тих, хто творитиме добро, і тих, хто визнає свою тяжку провину, чим одночасно виступає й за покірність, обіцяє підданам благо на тому світі за несправедливі гоніння, утиски, переслідування. Вважаємо, що цим автор дає право вибору читачеві: одне добро – мовчазне підкорення своїм панам і виконання різноманітних пов'язаних із цим обов'язків, друге добро – виконання вищого обов'язку перед батьківщиною, церквою, вірність їм до кінця, боротьба з тими, хто зазіхає на їхні інтереси. Ці два «добра» в такій ситуації входять у суперечність між собою, тому справа кожного, яке добро обирати.

Вибирати людина може не лише «добро», а повністю свою долю. Звичайно, ідеальна доля – та, що накреслена Всевишнім, та одночасно стверджується існування іншої долі, яку вибирає і створює людина, маючи на це «повне право вибору в силу свого природного права» [6, с. 67]. Але, обираючи, творячи свою долю за існуючим «прообразом», людина може або наблизитись до ідеалу, або, навпаки, увійти з ним у непримиренну суперечність. Тому, щоб визначити своє покликання, осмислено творити, а не руйнувати, необхідно пізнати самого себе й навчитися не закривати очі на істину, «напоїти себе вином наук спасених» – ось тоді можна вийти із ситуації, в яку ввели православну церкву єзуїти та їх намісники.

Уболіваючи за освіту, М.Смотрицький пояснював низький її рівень на теренах України безкультур'ям і неучтвом українських священиків та проповідників, називаючи їх обмеженими ретроgrадами, консерваторами, недоумками. «О нещасна чередо! Хіба ж той пастирем і вчителем бути може, котрий сам ніколи ніде не вчився?» – запитує мислитель і продовжує: «Вчителю, навчися сам спочатку!» Критикуючи таких вчителів і духовенство, автор називає їх «сквернителами, а не вчителями», «гасильниками, а не світильниками», «мандрівними школяриками», «облудними фарисеями», «домосідами». Вони винні, вважає Смотрицький, у тому, що школи та освіта – в занепаді, українська мова – в насмішках, тому благає правителів: «Заткніть губу невігластву людей немудрих», а молодь просить дати місце у своїх головах розумові [1, с.142].

Обороняючи духовну свободу рідного народу, М.Смотрицький порівнював політику католицько-папського Риму з політикою султанської Туреччини і, як не дивно, зробив сміливий висновок, що турецька неволя є легшою, бо стосується світської політики, а католицький гніт поневолює дух народу, стає знаряддям страху і покори, не дає можливості своїй церкві у своїй же державі облагороджувати людину в дусі моральних засад християнства.

Проблем духовного очищення, збереження віри батьків стосується й памфлет «Виправдання невинності», перше видання якого датується 1621 р. Картини релігійних утисків і розправ, репресій над православними, опис «віленської трагедії» (масових арештів невинних людей у дні великодніх свят), скарги на уніатську верхівку за ненависть до «братів по крові» переплітаються тут з патріотичними роздумами і глибоким уболіванням за честь, культурний поступ та духовну свободу української нації. Невиправданим насильством вважає Мелетій Смотрицький намагання ідеологів унії забрати в людей найсвятіші права – мати і оберігати батьківську віру та церкву: «Що в чоловіка обачного має бути найвільнішим, те вони хочуть у нас мати за поневолене. Не так віриш, як наказує митрополит, – ти бунтівник..., зрадник вітчизни, хоч ти був би найскромніший, найспокійніший, найвірніший і найчемніший...» [5, с.67]. Звертаючись і до чесних «братів по крові», й до «руських переродженців», оцінюючи ситуацію як «безхлібний рік», автор «Виправдання невинності» називає унію кісткою розбрату і проголошує, що жодне штучне утворення не приведе до духовного братання, лише свобода духу може стати силою, що поверне Русі колишню славу. Щоправда, тут необхідно відзначити деяку утопію щодо бажання автора примирити ворогуючі табори лише закликами до одумання. Проте з точки зору реконструкції ідей свободи «Виправдання невинності» є одним із найкращих зразків української філософської думки.

Аналогічними настроями пронизані пізніші твори Смотрицького – «Спростування писань ущипливих», «Юстифікація невинності», «Суплікація», де культурне самовизначення, духовні інтереси нації він вважав правами, даними Богом, називав основою людяності, гідності і благородства. Проте для збереження історичної правди нагадаємо: вже в «Апології» Смотрицький закликав до згоди православних з уніатами, а це, як зазначають дослідники, є свідченням усвідомлення того, що розбіжності між ними – результат боротьби за владу і політичний престиж, а не розуміння віровчення.

Касіян Сакович про освіту як основу духовної свободи. Ще один із викладачів і ректорів Київської братської школи, автор «Аристотелівських проблем», виданих 1620 року в Кракові, та «Трактату про душу», надрукованого 1625 року там же, Касіян Сакович, спрямовував свої погляди на розвиток гуманістичних традицій і загальне піднесення рівня філософської думки в Україні. Виступаючи за розвиток освіти й науки, він, на відміну від багатьох інших діячів братського руху, не висловлював негативних зауважень на адресу філософії, а, навпаки, займався піднесенням філософського рівня вітчизняної культури, що й знайшло відбиток у його творах.

На думку Саковича, людина за своєю природою наділена палким прагненням до знання. І якщо розмірковувати про те, чому треба надавати перевагу – знанням, освіченості чи побожності, то бачимо, що достоїнство і гідність людини автор пов'язує вже не стільки з набожністю, скільки з освіченістю, вихованням, прищепленням навичок доброчесності. Освіта – основа гідних людських вчинків, участі в державних і громадських справах: «... в наш час у деяких місцях більш потрібні школи, ніж численні церкви без жодної школи. Адже буває, що в одному місці є десять чи п'ятнадцять церков, а школи немає жодної. Звідки ж

будуть виходити добрі читачі, письменники, співаки, а потім і пресвітери, якщо не буде шкіл?» [7, с. 339]. Достойнство, гідність людини пов'язані у Саковича насамперед з освіченістю, вихованням, а освіта є основою духовної свободи і людських вчинків.

Палке прагнення людини до знання, вважав Сакович, повинне спрямовуватися нею, передусім, на саму себе, на своє тіло і душу: «На мою думку, найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання самого себе. Всі, хто хотів догодити богам, проводили своє життя, вивчаючи цю сентенцію і роздумуючи над нею. Навіть стародавні язичники, які жили на світі лише за законами природи, настільки вихваляли і поважали цю цінну сентенцію, що, намалювавши золотими літерами..., повісили її як пророчення оракула на самих себе» [7, с. 338]. Пізнання людиною самої себе підпорядковується в автора не завданню піднесення до Бога, а потребам земного життя людини. На його думку, метою самопізнання людини має бути насамперед уміння управляти «домом свого тіла», почуттями, розумом, пам'яттю. Непристойно людині, вважав філософ, «не знати законів своєї природи, не знати властивостей і обов'язків членів, з яких складається її тіло, не відати того, що зберігає її природу в цілості, і що веде до її руйнування» [7, с.339]. Якщо, виходячи з прагнення все пізнати, вчені так багато роблять для розкриття таємниць зовнішніх речей, то для вивчення законів самої себе й життя згідно з цими законами людині доведеться працювати набагато більше, але це дозволить, вивчивши законні властивості своєї природи, жити на світі згідно з ними й ретельно уникати того, що порушує її природу і шкодить їй.

Людина повинна бути прихильною до наук, бо лише завдяки наполегливій праці над собою, освіті, набутим знанням зможе стати творцем свого настрою, здоров'я, життя. На основі самопізнання вихована й освічена людина опанує не лише своїм тілом, а й емоціями, мисленням, намірами, вчинками, поведінкою, ставленням до інших людей, сформує свій характер, визначить рід своєї діяльності, свою долю і місце у світі. Таким чином, людина ніби наслідує творчість Бога, особливо коли займаються ремеслом, технікою, мистецтвом – вона сама створює свій духовний світ. Так, Касіян Сакович підносив людину до рівня творця, навіть надавав їй божественних здатностей. Він постає перед нами як прихильник освіти й самоосвіти, глибокий пошанувач науки і постійного вдосконалення, що дає можливість вільно орієнтуватися у світовому культурному просторі.

Мудрість та освіта – шлях до істинної свободи. Уславленню науки, духовного збагачення присвятив твір «Лабіринт, або заплутана дорога, де красна мудрість з повинності своєї панам могилянам і ще декому в заходах своїх подібному, коротшу і далеко кращу дорогу показує» один із ректорів Київської братської школи Хома Євлевич, який яскраво аналізував зростання самосвідомості, почуття гідності, розуміння свого значення у суспільстві людей третього стану. Персоніфікованою категорією, що допомагає авторові впливати на читача, є Мудрість, яка, звертаючись до «зацного слов'янського народу», радить не забувати слави Русі, величі Київського міста, мужності Галича, піднімати з тіні свою історію, а не віддавати розрусі славні руські міста, не покладатися на «сумирну воду, на безвітряну днину, на тиху погоду», бо так легко можна потрапити в біду і втратити духовне обличчя. Лише той, хто все розмірює власним глуздом, оцінює, вивчає, зазначає мудрість, може сподіватися на найвищі блага. Гнівню засуджує мудрість тих, хто дбає не про освіту і самовдосконалення, а про блиск життя, золото, таляри, – все це, заявляє вона, сплине за водою. Глибокий патріотизм, бажання визволитись від поневолення теж неможливі без мудрості: з нею можна головою одчиняти брами, пробивати когортами противників, а без неї у зрадливих дітей, що «з доріг...збились, втоптаних дідами, стали до Вітчизни мало не задами» [7, с.522], дуже скоро можна відібрати рештки свободи. Не варто, вважає мудрість, сидіти, склавши руки, бездіяльно чекаючи з неба «печену ворону», це призведе до утвердження в суспільстві нікчемних крутіств, зрад, обманів, грабунків, дурисвітства, здирства, лиходійства, втрати цноти, справедливості.

Мудрість, як нікому, потрібна молодим людям, яким „неуками бути не за їх природою,, адже їм будувати славу своєї землі. І, що головне, тим, хто думає і шанує мудрість, вважав Євлевич, завжди сприяє Бог, доводить до цілі їхні помисли, перебуває з ними щоденно:

Тільки про те уклінно я вас усіх прошу,

Хоч декого від жалю ледве вже і зношу,

Щоб про мене, про мудрість красну завжди дбали, І зо мною побожність в згоді пильнували [7, с.529] – так звертається мудрість до своїх дітей, і з таких пристрасних слів можна зробити висновок і про погляди самого Хоми Євлевича: освіта необхідна для життя, бо дає справжню свободу, вчить вибирати між правдою й неправдою, доброчинністю і злодіянням.

Висновки

Наведені зразки українських філософських пам'яток приводять до висновку, що ідея духовної свободи завжди звучала актуально й була пов'язана або з визволенням від минулого, або з небажанням підкорятися теперішньому гніту. Проте незважаючи на безліч трактувань цього поняття та закликів до практичного втілення, вона залишається складним предметом для державотворення і встановлення суспільних норм. Саме тому історико-філософський аналіз проблеми на національному ґрунті повинен сприяти її розумінню, втіленню в життя та недопущенню прорахунків у такому втіленні.

Список літератури

1. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні.-Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000.- 472 с.

2. *Бачинін В.А., Панов М.І.* Філософія права.-К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.- 472 с.
3. *Копинський Ісайя.* Алфавіт духовний.-Б.М., 1877
4. *Історія філософії України: Хрестоматія / Упор. М.Ф.Тарасенко та ін.- К.: Либідь, 1993.- 560 с.*
5. *Яременко П.К.* Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К.: НД, 1986. – 160 с.
6. *Короткий В.Г.* Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Минск: Наука и техника, 1987. – 192 с.
7. *Пам'ятки братських шкіл на Україні: Тексти і дослідження. – К.: НД, 1988. – 568 с.*
8. *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI- першій третині XVII ст.- К. : НД, 1984. – 127 с.